

Eleink szórakoztató olvasmányairól*

„A jelenkornak fényes külsejű divatos irodalma mellett feledjük-e azért a régít melynek vállán emelkedtünk nagygyá.” Így mentette 1855-ben Ipolyi Arnold a ponyvára került népkönyvek történetére vonatkozó, nálunk e téren kezdeményező vizsgálódásait.¹ A népszerű vagy szórakoztató olvasmányok, a kéziratos és nyomtatott források együttes hazai tematikai vizsgálatát ő utána többek között Katona Lajos, Király György, György Lajos és Turóczy-Trostler József folytatta. Ezen a téren az egyetemes európai művelődésre is kitekintő, megalapozott eredményekre támaszkodhatunk. Hogy kik voltak e művek olvasói, századok során honnan került az az olvasóközönség, amely e témák olykor módosított, még gyakrabban változatlan továbbélését biztosította, erre nézve igen kevés ismerettel rendelkezünk. Minthogy a kérdést sem vetette föl eddig senki, a megválaszolásra sem történt kísérlet.

A ránkmaradt kéziratos forrásokban a XV. század közepéig tudjuk visszafelé nyomon követni e témák hazai fölbukkanását. A Troja historia, a különféle Nagy Sándor történetek, a Gesta Romanorum regényes elbeszélései, a hihető és hihetetlen elemekkel kevert útleírások, a János pap históriája, az aesopusi hagyományra visszamenő és a különféle keleti elemekkel is gazdagodó mesegyűjtemények, a Ponciánus vagy a Salamon és Markalf legkorábbi hazai latin nyelvű kódexei az 1460-as évekből származnak. Gondos rostálással – csak a magyarországi másolatokat véve figyelembe – ezek számát mintegy ötvenre tehetjük. A nagymértékű magyarországi kódexpusztulást tekintve ez igen nagy szám, nem is jelent ugyanennyi önálló kódexet. Ezt a gazdag és változatos olvasmányanyagot, mai ismereteink szerint, számolva a lappangó vagy elveszett, de pontosan leírt kéziratokkal is, alig több mint tíz kódex őrzi. E vegyes tartalmú kéziratok vizsgálata megerdemi figyelmünket, mert a beléjük másolt olvasmányok külön-külön és még inkább összességükben a tulajdonos ízléséről, igényéről és műveltségi szintjéről tanúskodnak. E kéziratok központi magja sok esetben valamelyik krónika, az adott különleges becsét és ezért bizonyos fokú védelmet századokon át a kötetnek. A fennmaradt lapokra azután különféle históriákat másoltak, minden szabad helyet kihasználva, takarékosan bánva a papírral, úgy hogy ez a rész általában terjedelmesebb mint maga a krónika. A kéziratosokat olykor nem egy kéz másolta végig, máskor meg éppen több részből kötötték össze, mégis ilyenkor is tulajdonosuk ízlésvilágáról vallanak. Ilyen például a Nagyenyedi, Béli és a Pozsonyi kódex, meg a Codex-acephalus. Szerencsés esetben ugyanannak a birtokosnak több ilyen gyűjteményes kézirata is fennmaradt, mint például Egervári László két kódexe az Egyetemi Könyvtárban.² E sajtós kéziratfajta nem különös hazai jelenség. A külföldi nagykönyvtárak igen nagy számban őriznek a mi gyűjteményes kódexeinkhez hasonlókat, korban is megegyezőket. Igen gyakran ezek is egy családi vagy világkrónikát tartalmaz-

* „A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom” című ülésszak (Nyíregyháza, 1980. május 14–16.) előadásaihoz fűzött hozzászólás bővített szövege.

¹ IPOLYI Arnold: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. I. Salamon és Markalf. Uj Magyar Múzeum 1855/I. 261–303.

² Nagyenyedi kódex (1462) Akadémia Könyvtára. K 32. Béli-kódex. Eger. Főszékesegyházi Könyvtár. Pozsonyi-kódex. Pozsonyi Káptalan. Nr. 84. Ismertette KNAUZ Nándor: A Pozsonyi Káptalan kéziratai. Esztergom, 1870. 156–170. Codex acephalus. Országos Széchényi Könyvtár. Clmae 405. Ilyen lehetett még Bánfy Farkas kódexe, amely a krónikán kívül más olvasmányokat is tartalmazott. JAKÓ Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 212–215. Egervári László kódexei, a másolóról Sztárai-kódexeknek is nevezik: Bp. Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 25 és 71.

nak, majd következnek a Trója-, Nagy Sándor históriák, keverve a Salamon és Markalffal, Fortuna-tusszal, az üres lapokon pestis receptekkel, alkalmi följegyzésekkel ugyanúgy mint nálunk.³ Ez a kéziratfajta tehát európai jelenség, amely egyidejűleg jelentkezett nálunk és a tőlünk nyugatabbra levő országokban is. (Az ilyen „Sammelhandschriften”-re mint „literarische Individuen”-re Konrad Burdach már a század elején fölhívta a figyelmet.⁴) E kéziratípus és a benne foglalt, a XV. század második felének ízlésvilágát tükröző olvasmányanyag jellemző a korra. Modernségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a piac igényeihez igazodó ősnymondások kiadványainak tekintélyes része is ennek az anyagnak a reprodukálása. Itt csak William Caxtont említjük, akinek nyomtatványai hetven százalékban ilyen népszerű kiadványokból állnak. Vagy az augsburgi és ulmi Zainereket, akik a népkönyveket a hagenai Lauer kéziratmásoló cég mintájára gazdagon illusztrálták. Talán föltételezhetjük, hogy a budai Hess nyomda, ha tovább működik, a Krónika után sort kerít ilyen kiadványokra is, épp a kézírtas hagyomány tanúsította piaci igény kielégítésére. Ebbe az irányba mutat például a budai Jakob Schaller könyvkiadó vállalkozása, aki az 1510-es években hazai olvasóknak külföldön nyomatta ki az egyébként Európa-szerte népszerű Somnia Salomonist, az álmoskönyvek egy fajtáját, amelynek kézíratos másolata megvan korábról a Codex acephalusban is.

E különleges egyveleg kéziratfajtát úgy tekinthetjük mint egy bizonyos olvasórétég ránkmaradt teljes könyvtárát. Sokszínű tartalmával olvasójának egész történelmi ismeretanyagát, földrajzi világnézetét tükrözi, ugyanakkor a lapszéli glosszák, alkalmi bejegyzések a szubjektív olvasmányélményről tanúskodnak. Aktuális és korhoz kötött létrejöttüket mutatja, hogy újra meg újra fölbukkannak bennük, a külföldiekben is, Capistran levelek, vagy az 1459-es mantovai kongresszus anyaga. Mivel e kéziratok más-más csoportosításban ugyan, de hasonló vagy éppen azonos szövegeket tartalmaznak, fölmerülhetne az a jogos észrevétel, hogy egymásról másolták őket, vagy legalábbis valamilyen módon egymástól függenek. A máig ránkmaradt változatok krónika része minden esetben részletes elemző vizsgálat alá került már, és ennek alapján mondhatjuk, hogy bizonyos összefüggések kimutathatók ugyan, de mégis e gyűjteményes kódexek általában egyenként is önálló típust képviselnek. Az ország más-más vidékén másolták őket, nagyjából egyidőben, a XV. század utolsó harmadában. Használatban maradtak tovább a XVI. század folyamán is, amint ezt a Béldi Kódex vagy a Dubnici krónika szorgalmas glosszatorai tanúsítják.

! Szegénységünkben is szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy e kéziratok közül némelyiknek tulajdonosát és másolóját is ismerjük. Használóit a nagy vitalitással rendelkező, a középnemességből föltöltődő, egyházi javadalmakat is halmozó állami tisztségviselők között kereshetjük. Ezen eszes, tanult új réteg kialakulásáról Mályusz Elemér rajzolt eleven képet.⁵ Zsigmond király környezetében majd azután is sokan jártak közülük külföldön, róluk elhihető, hogy összeszedték mindenütt a legfrissebb, vagy hagyományos de kedvelt és népszerű históriákat.

Egy-egy mű esetében pontosan tudjuk rögzíteni a magyarországi olvasóközönséghez való eljutásának időpontját is. Az Aeneas Sylviusból lett II. Pius pápa meghirdette mantovai kongresszus (1459) irodalmi csemegéje volt, éppen mert „quod Aeneas probavit, Pius damnavit” az Euryalus és Lucretia. Amíg a követek a kereszties had lehetőségeit tárgyalták, a kíséret a széphistóriát adta kézről kézre. Gyárfás nevű hazánkfia, valószínűleg Mátyás király követének Hangácsi Albert csanádi püspöknek familiárisa is ott másolta be gyakorlatlan ákombákom betűivel egy csinos humanista kódex üresen maradt lapjaira.⁶ Ott került kapcsolatba a témával egyébként Nikolas von Wile is, és olvasói 1462-ben

³ Csak néhány példa: Wien ÖNB Ser. n. 3344. Georg Schrott bécsi plébánosé volt (1451–1481). Uo. Cod. 352. Ferdinánd király volt a tulajdonosa. München Clm 215. Hartmann Schedelé volt.

⁴ Konrad BURDACH: Die Inventarisierung älteren deutschen Handschriften. Zentralblatt f. Bibliothekswesen. 21 (1904) 186.

⁵ MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Száz 91 (1957) különösen 577–578.

⁶ Cod. lat. 99. f. 120. „Hec Gyarphas in Manthua tempore diete quam indixerat Stissimus d. n. pius papa secundus fieri contra Turcos, qui praefatam epistolam dum adhuc fuerat consiliarius friderici imperatoris ediderat, vocabaturque protunc Eneas Silvius Anno domini M^o cccc^o sexagesimo et epistola praescripta sunt de duobus amantibus, rogaveratque eundem Eneam Silvium poetam quidem consanguineorum epistolam de duobus amantibus qui fecit modo praescripto.” Hangácsi Albert a pécsi székesegyház prépostja volt 1459–1465-ig. Ugyanott custos 1478-ban egy bizonyos Gyárfás, akit talán azonosíthatunk a iustória másolójával. PETROVICH Ede: Janus Pannonius Pécssett. Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. 1975. 137–138.

már német fordítását olvashatták.⁷ Idehaza is van adat rá, hogy már 1470 előtt kézzől kézre járt, kölcsönadták.⁸ Magyar fordítása ugyan késett még egy századot, de e téren nem álltunk magunkban Európában, az angol változata is csak akkortájt keletkezett.

A Nagy Sándor történeti egyik földolgozásából Petrus Paulus Vergerius készített latin fordítást Zsigmond király számára. Hazai népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy mint annyi reneszánsz uralkodó, Mátyás király is a világbíró tekintette eszményének. Legújabbban Borzsák István kutatásai vezetnek arra az eredményre, hogy a XVI. századi Mátyás király történeti viszont éppen a régi Nagy Sándor történetek elemeivel gazdagodtak. Bocatius János 1620-ban ismét valósággal fejedelmi tükörként ajánlja a történet új kiadását a győzedelmes Bethlen Gábornak.

A legizgalmasabb kérdés az volna, hogy mit, mikor és hogyan értékelték e változatos irodalomból. Erre nézve csak az itt-ott levelezésekben fölbukkanó adatok nyújtanak némi támpontot. A Jagello korban a humanisták még gyakran érintik az irodalmi élet, az olvasmányok témáját. Váradi Péter egyik levelében 1492-ben Markalf egy elmésségére is hivatkozik.⁹ A XVI. század folyamán már gyűrűnek az ilyen közlések. Ennek részben talán a nyelvi váltás az oka. A harmincas évektől ugyanis a levelezésben terjed a magyar nyelv használata. Ez az eszköz kezdetűl erőteljes és kifejező ugyan, de eleinte csak a mindennapi élethez szükséges közlendőkre szolgál. Majd a század végére valamit veszítve ugyan eredeti erejéből, idomulva a latinhoz, ennek egyenrangú társává válik az emelkedettebb témájú levelezésekben is. Mohács után tehát jó ideig még akár csak a legtágabb értelemben vett irodalmi kérdések érintését is a latin nyelvű levelek közvetítik. 1533-ban például az egeri püspök Nádasdy Tamásnak könyvet küld: „Mitto tibi historiam cogniti jucundissimam regis Aethyopum, quem omnes nationes, ut Hungari, Janum Papum apellant.”¹⁰ Hogy a történet igen gyönyörűsége (jucundissimus), az valószínűleg az egyetemesen érvényes, de minden alkalommal újraformalódó ítélet toposzá sűrűsödött megfogalmazása, hogy országszerte ismert a János papkirály, akiről szól, azt mutatják a Nagyenyedi, Egervári és Béldi kódexekben fennmaradt változatai a történetnek. A küldött könyv az egész Európában nagyon elterjedt történet valamelyik nyomtatott kiadása lehetett. János papot a távoli India, népével együtt megkeresztelkedett királyát valóságos személynek hitték sokáig. A vele kapcsolatos történetek, a nevében írt fiktiiv levelek különösen azért voltak aktuálisak több századon át, mert birodalmában a török elleni szövetségest remélték, egy nagy összefogás esetén a távoli katonai segítségére számítottak. Ezért nyert polgárjogot a történet is az egész XVI. századon át.

A XV. században ez a fajta irodalom még háborítatlanul virágzott a maga teljes változatos tarkaságában. A következő században már bizonyos részei akár a tudományos földrajzi ismeretek bővülése, akár morális szempontok miatt kritika tárgyává lesznek. Mások átértékelve, a szórakoztató irodalomból egy magasabb szintbe emelve, rangemelés-kapnak. Ludovicus Vives például óva intette a fiatal leányokat többek között az Amadis, a Melusina vagy az Euryalus és Lucretia hívságos történetek olvasásától.¹¹ Hogy ilyen intelem elhangozhassék, ahhoz az kellett, hogy a könyvnyomtatás eláraszsa a piacot könnyen hozzáférhető olvasmányokkal. Ugyanakkor a mesék, az aesopusi gyűjtemény reneszánszáról szoktak beszélni e században. Ismeretesek Luther feddő szavai a hittételek fejtegetése alatt szundikáló hívekhez, akik bezzeg mindjárt mindkét fülüket hegyezik, ha valami épületes történettel fűszerezik a prédikációt. Így vonul be a meseirodalom a reformáció századában a középkorból örökölt elrettentő vagy jóra ösztönző példafaragokba. És mert e mesegyűjtemények egyes darabjaiból első olvasásra nem ötlük szembe a kívánt mondanivaló, azért a jámbor és együgyű olvasó számára megtoldják tanulsággal. Így születnek meg a XVI. század erkölcsnemesítő, humanista-reformátor műhelyekben készült Aesopus kiadásai. Ezért adja ki 1566-ban Heltai is a *Száz fabulát Kolozsvárt*.¹²

A meseanyag ismerete, és bizonyára az ebből következő igény egy magyar nyelvű kiadásra – már a *Száz fabula* megjelentetése előtt kimutatható Magyarországon. A huszti provisor Nyugatmagyar-

⁷ Heinz Otto BURGER: Renaissance, Humanismus, Reformation. Deutsche Literatur im europäischen Kontext. Berlin–Zürich, 1969. 160.

⁸ „Lucretia apud Palocz”. MKsz 1881. 30. Pálóczi László 1470-ben halt meg.

⁹ V. KOVÁCS Sándor: Magyar humanisták levelei. Bp. 1971. 332.

¹⁰ PRAY Georg: Epistolae procerum Regni Hungariae. 3. Posonii, 1806. 43.

¹¹ Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei. Ford. PÉTER János. Kézírásvárhely (1936). 240.

országra írt elkészített levelében helyzetét panasolja, amely Castaldo zsoldosvezér betelepítése következtében előállott. Az történt, ami a sün és vipera esetében – írja. A sünt ugyanis a téli hidegben a vipera odújába fogadta, a megmelegedett és befészkelődött sün tüskéi miatt azután a házigazda kényszerült otthonát elhagyni.¹² Ez a történet nem tartozik az aesopusi törzsanyagba, a Camerarius féle bővített mesegyűjtemény 331. darabja. Heltai más gyűjteményt fordított, amelyben ez a mese nem található. Mégis olvasott-ismert volta miatt beleygőmszölte igazán csak tüskéjénél fogva, kígyó-kígyó alapon az ő 25. meséjének tanulságába, ahol az ember „ha elkezd magát hinni . . . mint a sündiszó a sertőjét fel hánná”. Ismét más mesegyűjteményre céloz Csáky Mihály kancellár egy levelében, amikor a madarászról ír meg az áthatolhatatlan sűrűben fészkelő madárról, ugyancsak aktualizálva a történetet.¹³

A jól ismert és sokszor értékelt fejedelmi cenzúrendelet egy csapásra megváltoztatta Heltai kiadáspolitikáját. Szabadkozva bár „Mint hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék a földolgokban előlke, nincs mit tönkünk . . .” haladéktalanul hozzálátott olvasóközönsége ízlésének nyaradtalan kielégítéséhez. És ekkor az irodalmi alkotásra immár tökéletesen megérett magyar nyelv, az elváró olvasóközönség és a vállalkozó nyomdász szerencsés összetalálkozása elárastotta az országot azzal az olvasmányanyaggal, amely épp egy századdal előbb jutott el a magyarországi olvasókhoz, akkor még latinul, most pedig egy sokkal szélesebb olvasóközönségnek magyarul. A Nagy Sándor história, a Ponciánus, a Prister Johannes, az Euryalus és Lucretia, a Salamon és Markalf története, meg a már korábban megjelentetett Magyar krónikák együttesen ugyanazt az olvasmányanyagot képviselik mint a gyűjteményes kódexek. Már Ipolyi Arnold célozgat olyasmire, hogy a Heltainak dolgozó fordító gárda előtt talán valami olyasféle kolligátum lehetett mint a Béli kódex. Ipolyi észrevétele azért érdekes, mert Toldy Ferenc, aki még e kódexet teljesebb formájában olvasta, följegyezte, hogy utolsó elrongyolódott levelén (ma már nincs meg) Heltai Gáspár egy rokonának bejegyzése olvasható.¹⁴

György Lajosnak a magyar krónikát és más történeteket is fordító Valkai Andrásról írt monográfiája alapján e históriákat igénylő és olvasó közönséget is megismerhetjük.¹⁵ Pontosan el tudjuk helyezni az erdélyi társadalomban azokat a birtokos nemeseket, akik valamelyik kancelláriában hivatalt vállaltak, és közel lévén a tűzhöz ismét csak birtokokkal szaporították a különben nem nagy apai örökséget. Vidéki otthonaikban megvoltak egy százada a kedves olvasmányok, a fejedelmi udvarban, a nyomdával rendelkező városban meg ösztönzést nyertek arra, hogy ezeket magyarra fordítsák. Igen érdekes, hogy az egyébként olykor prózai művek is versebe kívánczoktollukon a históriás énekek gyakorlatát követve. Ez birtokos-értelmiségi réteg, domidoctus volt, és műveltségében, igényeiben hagyományörző. Éppen a história fordító Valkai András, amikor lemond testvére javára a családi kúriáról, a maga számára a réginek pontos mását építteti. Ugyanakkor van az értelmiségnek más rétege is, amely külföldi egyetemeket látogat, hazatérve más irodalmat igényel, és otthonát is, van elég adatunk rá, új módon alakítja.

Ez az olvasóréteg alkothatta a Heltai nyomda piacának egy részét, a másikat nyilván a városi, mezővárosi polgárság, akiknek olvasókultúrája jóval magasabb volt mint ahogyan azt ma föltételezzük.

A hazai polgárság könyvigényéről már egy könyvkereskedő jegyzéke is tanúskodik.¹⁶ A kassai Gallen János 1583-ban, amint ezt hagyatéki leltára tanúsítja, raktáron tartott a sok reformációs, teológiai kiadvány, meg az iskolai képzést segítő humanista könyvek mellett, igen sok német és magyar nyelvű szórakoztató nyomtatványt. Több alkalommal föl van sorolva Ponciánus (egyszer: Sieben Meister, másik: Pontianus ungrisch), Grobianus, Fortunatus, a Salamon és Markalf és még mindig a Somnia Salamonis! A kassai kereskedő a városi olvasóközönség mellett a birtokos nemesség szállítója is volt. E két olvasóréteg azonos ízlésének egyidőben való jelentkezésére kell-e jobb bizonyíték mint a Pontianus két egymástól független magyar nyelvű megjelentetése. Egyik főúri környezetben Nyugatmagyarországon, a másik pedig a polgárok és polgárasszonyok szórakoztatására Erdélyben.

¹² Pesthi Imre Nádasdy Tamásnak Huszt, 1555. jún. 22. OL Kamarai lt. Nádasdy cs. lt. Missiles

¹³ Csáky Mihály levele. Gyulafehérvár. 1561. okt. 17. Wien, Hungarica. Mikrofilmje OL W 678.

¹⁴ Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Vegyes 2° 7.

¹⁵ GYÖRGY Lajos: Valkai András. Kolozsvár, 1947.

¹⁶ KEMÉNY Lajos: Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. MKsz 1895. 310–320.

A főúri kastélyoknak olykor nemcsak a könyvespolcait, hanem a falát is e regényes históriák borították. A budai királyi palotában a trójai háború történetét elmesélő faliszőnyegektől kezdve két századon át a hagyatéki leltárakból ismerjük e jobbára flandriai eredetű művészi alkotásokat. Az udvarházakban nevelkedő nemesifjak és leányok napjai, de legalábbis ünnepnapjai a bibliai képek, Ovidius és Boccaccio illusztrációsorozatok, meg az ókori mitológiával immár egyenrangúvá vált szépihistóriák falravitett ábrázolásai között teltek. Az 1540-es években például a Frangepán családtól örökölték a Perényiek a Melusina históriát ábrázoló hédarabos kárpitot. Ezután Nyalábvára termeit díszítette. Ez a művészeti ág nyugaton a XVI/XVII. század fordulóján virágzott igazán. Nálunk Bethlen Gábor vagyonhányói között számba veszik a mitológiai és bibliai sorozatok mellett, hogy van a gyulafehérvári palotában „flandriai igen szép drága kárpit, melyen az Alexander históriája vagyon 17 darab”. Leltárba vesznek még két nyolcnyolc darabos Nagy Sándor tetteit elbeszélő sorozatot, és egy ugyancsak nyolcdarabos Trója históriát.¹⁷

Főúri kastélyok falain és polgárházak könyvespolcain más-más megjelenítésben, de közös forrásból merítve így vált ez az elbeszélésanyag az európai népek közös kincsévé. A könyvnyomtatás nagymértékben kiszélesítette az olvasó illetve hallgató közönséget. Ez is arra vezetett, hogy a XVI. század utolsó harmadában rendkívül nagy volt a népszerűsége mindenütt Európában a nemzeti nyelvű, most már joggal népkönyvnek nevezhető irodalmi alkotásoknak. Az ellentámadás se késett: „Álnokul költött fabulák Királyfia Kis Miklósról, poéták óriásról, Apolloniusról és egyéb hitságról . . . ezer álnok mesterségi izgatnak az ördögnek: úri mulatságnak tartják az históriákat, kiket Markolf sipságáról írtak, avagy ama Trágár Balázsról . . . az pokolnak örök rivásával fizeti meg az éktelen kacagásokat.” Ezt Bornemisza Péter írta 1578-ban. Ugyanabban az évben a strassburgi lelkész Johann Marbach is elítéli a „Dannhauser, Melusina” féle mihaszna olvasmányokat. A kempteni prédikátor meg a Markalf, Eulenspiegel, Roolwagen és társai ellen mennydörög. Annýra egyidejűk és általánosán jelentkezők e támadások, hogy a szakirodalom „zeitypische topoi”-nak minősíti őket.¹⁸

A fennmaradt XVI. századi nyomtatványokból, meg a velük kapcsolatos hivatkozásokból kétségtelen, hogy ennek a már nem egyértelműen méltányolt irodalomnak újra burjánzása nálunk is, Európában is egyidőben jelentkezett. Valami különbség, tematikai differenciálódás, éppen a viszonylag sok rendelkezésünkre álló adat alapján mégis már ekkor fölismerhető. Minél nyugatabbra haladunk Európában, annál inkább tolódik a népkönyvek témájának számbeli túlsúlya a regényes históriák, a nagyobb lélegzetű, sokat bonyolított kalandregények felé. Nálunk meg inkább a mozaikszerűbb, a történelmi históriára applikált kisebb, kerek egységek találtak olvasóközönségre. Nem véletlen, hogy az Argyrus csak a század végén született meg, a Megelonát pedig csak a XVII. században fordították magyarra.

A XVII. században a löcsei nyomda változtatás nélkül nyomtatta újra és újra a XVI. századból örökölt szépihistóriákat. A Ponciánusnak legalább négy kiadását ismerjük, de megjelentették az Apolloniust, a Fortunatust, az Euryalus és Lucréciát meg sok egyéb mellett a Salamon és Markalfot is. A Felvidék polgársága tehát változatlanul ezt az olvasmányt igényelte, és a nyomda termékei bizonyára eljutottak az ország minden tájára.

A témák változatlan kedveltségét tanúsítja a XVII. század végének egy kiemelkedően népszerű kiadványa, Haller János Hármastörténete Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából. A Gesta Romanorum, a Nagy Sándor és a Trójai háború új fordítását foglalja össze a közös cím. Katona Lajos a gyűjteményes Egervári kódexet vizsgálva már fölígyelt a tartalmi egyezésre: „Érdekes találkozás tehát a véletlennek, hogy egy és ugyanazon kéztől maradt ránk két oly nevezetes középkori munka, még pedig igen rokon szellemű és sokszorosan egymás mellé került két könyv, amelyek Haller János Hármastörténetében is egymáshoz fűzvék.”¹⁹ Nem kevésbé érdekes, hogy az új fordítás egy régi kolligátum alapján

¹⁷ LÁSZLÓ Emőke: Flandriai és francia kárpitok a régi Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 26 (1977) 181–185. A históriák képes ábrázolásának különleges változatát az 1670-es évekbeli erdélyi templomok festett famennyezetei őrizték meg. Ádám és Éva, Noé és Dávid király társaságában a hollón lovagoló Nagy Sándort is megörökítette a festő. A helyhez nem illő hős ábrázolása – valószínűleg egyetlen mester műve – mégiscsak a téma népszerűségéről árulkodik. KELEMEN Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 68–69.

¹⁸ Volkserzählung und Reformation. Hrsg. Wolfgang Brückner. Berlin, 1974. 712.

¹⁹ KATONA Lajos: A Gesta Romanorum Sztárai-kódexe. EPhK 22 (1898) 403.

készült, amelynek egyik darabja egy 1494-ből való nyomtatvány. Ez a kétszáz éves „szakadozott könyvetske” folyamatosan használatban lehetett, és Haller is mint kedves olvasmányát vitte magával a börtönbe. A fordításba unaloműzésből kezdett bele, hogy valami hasznosat tegyen, mivel a henyelés az ördög párnája. Bár voltak aggályai: „Megvallom, fogyatkozások nélkül nem találtatott az írás, kivált-képpen e’ mostani szem-fül világra nézve, a’ki már minden szór szálát meghasogatna, ha lehetne: mert oly dolgokat is állít a könyv, kivált a Nagy Sándor próbáiról, mellyekben egész lehetetlenségek vannak, tudniillik mi formán ment fel az égbe, és mint szállott le a tenger fenekére, és többek-is, mellyek noha magokban hihetetlenek, de egybeáránt jó értelemmel ugyan közelít a’ valósághoz az ilyen írás-is, ha valaki gondolkodik annak a’ világgal bíró ditséretes Királynak igyekezetéről, bátorságáról, és munkáiról . . .” Mindezzel együtt tehát hasznos a könyv „szép serkengető példákat szemlélvén . . . mellyeket . . . iffiak tükör gyanánt vehetnek szemek eleibe”. A Hármás História olyan népszerű volt, hogy a XVIII. század folyamán többször is, de még a XIX-ben is változatlanul utányomták.

Haller János óvatos mentegetése már a kritika ébredését jelenti. Még határozottabban ad ennek hangot az emlékiratíró Rettegi György egy századdal később, 1770-ben. Elolvasta Valkai András Prister Johannását és a végén beírta a kötetbe: „Jobb lett volna maga országa belı dolgokról írt volna Valkai András uram, nem ment volna olyan messze földre, mivel abban az időben mellyben élt s tabulae assessor volt, nevezetes dolgok mentek végbe Erdélyben.”²⁰ Rettegi kritikájában biztosan rögzíthető az az időpont, amikor a birtokos nemesség, de legalább annak egy rétege már elutasította ezt a műfajt.

Ekkor a népkönyv már valóban a vásárok ponyváján volt. Deklasszálódását mutatja, hogy néha még a nyomdász is restellte nevét rátenni a nyomtatványra, hely és kiadó nélkül jelentette meg. Vagy engedély nélkül működő nyomdász húzott belőle hasznot, és ezért az anonymitás. Olykor álnévvél élt, mint a ponyvanyomtató rejtélyes Esler Márton. A XVIII. század folyamán a budai nyomda ontotta magából ezeket a füzeteket. Úgy tűnik, hogy állandóan tartottak belőle raktáron, és ha elfogyott, újrayomták. Az se kerülheti el a figyelmünket, hogy különösen a megőzvegyült Nottenstein Veronika és Landerer Katalin láttak hasznot az újra meg újra kiadásban. (Ugyanúgy mint kétszáz évvel korábbi üzletasszony-elődjük Heltai Gáspárné.) A budai nyomdából a XVIII. században a Salamon és Markalfnak legalább hat kiadását ismerjük, és ennél bizonyára több is volt. De nyomtatták ezeket a könyveket ugyanakkor az élelmes pozsonyi és váci nyomdászok is. Szakolcán szlovákul is megjelent a Salamon és Markalf a XIX. század elején primitív fametszetekkel illusztrálva. Amit ma e ponyvafüzetekből ismerünk, az csak töredéke a teljes termésnek, mert némelyik kiadásból legfőljebb egy-egy példány menekedett meg a ronggyá olvasástól. Az újra meg újra föltöltődő polgárságnak, úgy tűnik, minden korban ugyanazon az olvasmányon kellett hozzáédesednie az irodalomhoz.

Valóban a porból emelte föl azután a romantika rajongása Európa-szerte ezt a mérhetetlenül gazdag elbeszélés kincset, Melusina a bécsi ópera színpadára lépett, Argyrus pedig Csongorrá változott.

„Feledjük-e a régít melynek vállán emelkedtünk nagygyá” írta 1855-ben, a bevezetőben idézett tanulmányában Ipolyi Arnold. Ugyanabban az évben Arany János így emlékezett vissza szalontai éveire: „a mellett minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal lón felemészttve . . . a Hármás história (Halleré), Erbia, s több e féle dolgok, . . . Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcsönözve, és megéve lőnek.”²¹ Nem felejtette a régít Mikszáth se, akit Meluzina, „ez a szép hölgy vitt be az irodalomba. Az igaz, hogy nem volt előkelő delnő, kinek elegáns, csillogó costumje, fényes származása még arra is vet némi sugárt, aki vele érintkezik; egyszerű volt, névtelen, igénytelen . . .”²²

Ritoókné Szalay Ágnes

²⁰ GYÖRGY Lajos: i. m. 48. Rettegi példánya MTA Könyvtára RM I. 40 34.

²¹ Arany János Összes művei. 13. Bp. 1966. 108.

²² Mikszáth Kálmán: Tavaszi rügyek. Bp. 1903. 90–91. Hogyan lettem én író c. elbeszélésében.